

HANS THIJSEN

Wat filosofen weten

Over het
verlangen
naar *geluk*
en de *honger*
naar *kennis*

Hans Thijssen

Wat filosofen weten

*Over het verlangen naar geluk
en de honger naar kennis*

Uitgeverij Vantilt

© 2016 Uitgeverij Vantilt, Nijmegen en Hans Thijssen, Nijmegen

ISBN 978 94 6004 284 3

Ontwerp: Mijke Wondergem, Baarn

Opmaak: Peter Tychon, Wijchen

Lithografie: Wilco Art Books, Amersfoort

Afbeelding omslag: Tommaso Masaccio, *De verdrijving uit de Hof van Eden* (1425), een fresco in de Brancacci Kapel in de Santa Maria del Carmine te Florence. Diep bedroefd verlaten Adam en Eva het paradijs waar ze eeuwig gelukkig waren, en vertrekken naar een aards bestaan van lijden. Ze werden weggestuurd omdat ze tegen Gods verbod in hadden gegeten van de Boom van kennis (*Genesis* 3). In de handen van Augustinus kreeg het bijbelverhaal een interpretatie die het totaal aan menselijk geluk drastisch heeft doen verminderen

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Voor Alex, Max en Helena

Ik ging bij mijzelf op onderzoek

(Herakleitos, DK 101)

The past isn't the past.

It's always with us.

In our history.

Our minds, our blood.

(Don Winslow, *The Kings of Cool*, Londen, 2012, p. 317)

You can put a lid on memory, but you can't
hide history

(Haruki Murakami, *Colorless Tsukuru Tazaki and His Years of Pilgrimage*,
Londen, 2014, p. 233)

We all trail our histories behind us

(John Connolly, *A Song of Shadows*, Londen, 2016, p. 111)

Inhoud

Voorwoord 9

1 Leren denken als een oude Griek 17

2 De zoektocht 27

3 Geluk is het einde 41

4 Aristoteles: gelukkige geleerden 57

5 Augustinus: gelukkige doden 75

6 Het begin van de professoren-filosofie 89

Nawoord. Pleidooi voor een nieuwe geluyskunde 101

Stuff I have been reading 111

Noten 119

Voorwoord

Met vertedering en verwondering herinner ik me hoe mijn aspirant-schoonvader mij vele jaren geleden tijdens een feestje naar een rustig plekje loodste. Nietsvermoedend volgde ik hem en plots vond ik me verwickeld in een gesprek over mijn loopbaan. Hij had inmiddels begrepen dat ik serieus was met zijn dochter, zo liet hij me weten, maar hij was bezorgd of ik wel in mijn (en vooral in haar) levensonderhoud zou kunnen voorzien: ‘Zeg nou zelf Hans, je hebt filosofie gestudeerd, *dus* weet je eigenlijk niks.’ ‘En *dus*’, zo vervolgde hij, ‘moet je maar bij mij in het bedrijf komen werken. Maar ja, je weet niks; *dus* denk ik dat je maar *iets* bij personeelszaken moet gaan doen.’ Zijn zorg was oprecht, zijn aanbod genereus en zijn redenering verbluffend. In feite had dit gesprekje mij moeten opbeuren. Niet alleen was mij zojuist een baan aangeboden in een staalconstructiebedrijf, ik was ook ontmaskerd als een nietsweter en een praatjesmaker. Volgens Leszek Kolakowski, een bekend filosoof uit Oxford, was die ervaring juist een teken van diepgang.¹ Maar ik moet bekennen dat niet trots, maar neerslachtigheid de overhand had. Die werd veroorzaakt door de vraag die als een donkere wolk boven ons gesprekje hing: Wat *weten* filosofen tegenwoordig nog? Wat is er overgebleven van de *sophia*, het soort kennis dat Plato ooit succesvol had opgeëist als het domein van de filosofen?

Mijn aspirant-schoonvader viel uiteraard niets te verwijten. Hij bracht slechts een beeld van filosofie onder woorden dat beroemde filosofen zelf in de hand hebben gewerkt. Neem bijvoorbeeld Socrates, het icoon van de westerse filosofie. Zelf heeft hij weliswaar niets geschreven,

maar een van de kenmerken die Plato hem toeschrijft, is dat hij niets weet. In een aantal dialogen van Plato treedt Socrates op als een personage dat met allerhande voorbijgangers op de markt, in het park, in de sportschool of op een feestje in discussie treedt, maar weigert om een leermeester te zijn. Hij beweert dat hij niets heeft te onderwijzen, om de eenvoudige reden dat hij niets weet. Zijn gesprekspartners druipen in verwarring af, omdat ze na afloop van hun ontmoeting met Socrates eveneens niets meer weten of in ieder geval veel minder dan ze aanvankelijk dachten te weten. De onwetendheid is begin- én eindpunt van elk socratisch gesprek.

Ook Wittgenstein, een van de belangrijkste filosofen uit de twintigste eeuw, wekt de indruk dat filosofen niets weten. In zijn vroege werk dacht hij nog dat hij alle filosofische vragen had opgelost, maar een oorlog en een persoonlijke crisis verder ziet hij de filosofie als een vliegenvall die we moeten mijden. In *Philosophical Investigations* stelt Wittgenstein dat filosofische problemen ontstaan wanneer de motor hapert (P 132), wanneer de taal vakantie neemt (P 38). Wittgenstein bedoelt hiermee dat filosofische problemen ontstaan vanuit een misvorming van ons 'alledaagse' taalgebruik. We weten bijvoorbeeld prima wat tijd is, we komen immers op tijd voor onze afspraken, maar door vervolgens tijd als een object te nemen en ons af te vragen 'Wat is tijd?', scheppen we onze eigen onwetendheid. Filosofie moet voortdurend strijd voeren tegen de beheksing van onze intelligentie die wordt veroorzaakt door onze taal (P 109). We zijn als vliegen gevangen in een jampotje. Geen dappere socratische paardenvliegen die de mensen wakker schudden met hun niet-aflatende stekelige vragen (Plato, *Apologie* 30e), maar hulpeloze, doelloze vliegen, die ten dode zijn opgeschreven. De enige juiste reactie op filosofische problemen, de enige therapie, aldus Wittgenstein, is filosofische vragen te laten verdwijnen, want ze leiden tot niets. Onze reactie op een 'filosofisch' probleem moet

niet zijn een filosofische theorie te ontwerpen, maar weg te blijven uit de vliegenva (P 309). Een filosofisch probleem moet je volgens hem behandelen als een ziekte (P 255).

De geringschatting van de filosofie die Socrates en Wittgenstein lijken uit te dragen, berust op diepe filosofische overtuigingen. De onwetendheid is geveinsd of zelfs ironisch en daarmee veel minder verontrustend dan het gevoel van onwetendheid dat mij plaagde. De vraag wat filosofen tegenwoordig nog weten suggereert dat ze ooit iets hebben geweten, maar dat ze dat intussen zijn kwijtgeraakt. Volgens mij is dat inderdaad het geval.

Tegenwoordig gaat filosofie in de eerste plaats over het onderzoeken en beproeven van allerhande denkbeelden die we koesteren. De filosofie maakt je ervan bewust dat het vertrouwde eigenlijk vreemd is. Gewoonlijk word je niet bevreemd door het alledaagse, omdat je erin ondergedompeld bent en het zodoende als vanzelfsprekend aanneemt, maar door middel van filosofie ga je het vertrouwde aan nadere analyse onderwerpen. Filosofie steunt uitsluitend op nadenken: op het stellen van vragen, op argumenteren en op het uitproberen van ideeën. Om die reden vindt Thomas Nagel filosoferen een activiteit die enigszins duizelingwekkend is.² Je wenkbrauwen kunnen ervan in de knoop raken. De resultaten van al dat denken, de gewonnen inzichten, zijn moeilijk onder woorden te brengen. De hedendaagse academische filosoof werkt niet met hypotheses, verricht geen experimenten en doet geen ontdekkingen. Bovendien is de eensgezindheid meestal ver te zoeken. 'Als twee mensen het met elkaar eens zijn, weet je zeker dat één van beiden *niet* een filosoof is', zo luidt een bekende grap.³

Kortom, de oogst aan filosofische resultaten is schraal in vergelijking met andere vakgebieden. Filosofie gaat niet over weten in de zin van het verzamelen van weetjes of feiten. Nog steeds weten we niet of er een god bestaat, wat de verhouding is tussen onze geest en ons lichaam, of we werkelijk vrij zijn en of de ordening in de werkelijkheid

gegeven is of dat wij die zelf met ons denken aanbrengen. De naaktheid overheerst, zoals Rodin zo mooi heeft uitgedrukt in zijn beeld 'De Denker'. Het hoofd van de filosoof is vol, maar zijn handen lijken leeg.

In het verleden lag dat anders. Aanvankelijk ging de filosofie over alles. Ze bood een alomvattend verhaal over het universum, over de plaats van de mens daarin en over het belangrijkste doel in het menselijk leven, namelijk gelukkig worden. Zoals Plato al begreep: 'We streven er allemaal naar gelukkig te zijn' (*Euthydemus* 282a). Maar in de loop der eeuwen is het domein van de filosofie steeds kleiner geworden. Wie advies zoekt over levensgeluk, kan zich beter niet meer wenden tot een departement filosofie. Diegene zal met verbijstering worden ontvangen, om vervolgens zelf onverrichter zake en verbijsterd huiswaarts te keren.

In de middeleeuwen heeft de filosofie haar positie verloren als levenskunde of gelukskunde en is de filosofie een puur theoretische aangelegenheid geworden. Dat gaat zelfs op voor de praktische filosofie, die enkel 'praktisch' heet omdat ze over het menselijk handelen gaat, maar niet omdat ze aanspoort tot een speciale levenswandel. Aan nieuwe instellingen, de universiteiten, werd de menselijke geest voortaan uitsluitend geconditioneerd in wetenschappelijk denken. Sindsdien menen we dat de wereld van het menselijk geluk en lijden en de wereld van de verwondering en nieuwsgierigheid twee verschillende werelden zijn. We hebben het dualisme geïnstitutionaliseerd en het besef verloren dat het om hetzelfde gaat. De aanvankelijke samenhang in de filosofie tussen het menselijke verlangen naar geluk en de honger naar kennis is verbroken geraakt. De vinger die naar de maan wijst, wordt aangezien voor de maan zelf. Hoe heeft de filosofie de vraag naar het menselijk geluk kunnen kwijtraken? En wat zijn de gevolgen daarvan voor de huidige academische filosofie?

Een groot deel van mijn academische loopbaan heb ik onderzoek verricht naar de overgang van filosofie naar na-

tuurwetenschap in West-Europa.⁴ Deze achtergrond heeft mijn antwoord op deze twee vragen mede bepaald. Maar ik ben ook geïnteresseerd in boeddhistische filosofie. In het milieu waarin ik ben opgegroeid en waar ik met dankbaarheid op terugkijk, leefde de stellige verwachting dat ik naar de universiteit zou gaan. 'Je mag studeren wat je wilt', luidde de royale uitnodiging, met de nadruk op *studeren*. Mijn idee om in plaats daarvan naar een zenklooster in Japan te gaan, bleef onverwoord. Maar mijn belangstelling voor zen is al die jaren gebleven en langs andere wegen verder ontwikkeld. Een aantal jaren geleden is mijn zentraining meer geïntegreerd geraakt met mijn wetenschappelijke onderzoek. Aanleiding was de confrontatie met de grootste vraag die mij ooit is gesteld, namelijk de vraag of ik gelukkig ben. Hierdoor ben ik de filosofie met andere ogen gaan bezien. De intellectuele resultaten van die omslag presenter ik in dit boekje.

In *Menschliches, Allzumenschliches* oppert Nietzsche dat de filosofie zich in de Griekse oudheid heeft afgescheiden van de wetenschap. In die periode is de filosofie zich namelijk gaan bezighouden met de vraag welke kennis van het leven en van de wereld het meest bijdraagt aan het menselijk geluk. Door het gezichtspunt van het geluk in te nemen, heeft de filosofie de weg naar het wetenschappelijk onderzoek afgesneden, aldus Nietzsche.⁵ Maar Nietzsche had zijn geschiedenis achterstevoren! Op het moment dat de filosofie *ophield* om de vraag naar het menselijk geluk te stellen, was dat een teken dat ze fundamenteel van karakter was veranderd. Ze was uitsluitend theoretisch van aard geworden en kon zo een voedingsbodem worden voor wetenschappelijk denken.

De definitieve omslag heeft plaatsgevonden in de middeleeuwen. De ophemeling van het wetenschappelijke denken begon echter al meer dan tweeduizend jaar geleden, toen een jongeman die 'enigszins stotterde en die opviel door zijn kleding, zijn ringen en zijn haardracht' (Diogenes

Laërtius, v, 1) vanuit een Griekse kolonie in Macedonië in Athene arriveerde. Aristoteles was zijn naam. Hij leefde van 367 tot 322 voor Christus, maar we zijn nog steeds onder betovering van zijn filosofie, zelfs diegenen die nog nooit van hem hebben gehoord. Ons denken is onder invloed van Aristoteles namelijk een bepaalde weg ingeslagen. Onder specifieke culturele en historische omstandigheden is Aristoteles' begrip van filosofie uit haar gelukscontext geraakt en geëvolueerd tot een denkgewoonte, een denkstijl zo men wil, die diep is geworteld in onze cultuur en in onszelf. We zijn uit het oog verloren dat onze denkstijl *niet* vanzelfsprekend is, *niet* natuurlijk en dat ze *niet* een objectieve werkelijkheid ontsluit, maar er juist gestalte aan geeft.

De geschiedenis blijft ons achtervolgen. Bevrijding van het verleden is niet mogelijk, enkel bewustwording. De geschiedenis die ik hier uit de doeken doe, is niet uitsluitend geschreven om de lezer binnen te voeren in het museum van een lang vervlogen traditie om de aldaar uitgestalde voorwerpen te bewonderen. Ze richt ook de blik op het heden en is natuurlijk tegelijkertijd daardoor bepaald.

Als bestuurder van een faculteit die onder andere studenten opleidt in de filosofie, heb ik me de afgelopen jaren in toenemende mate bezig gehouden met de vraag wat filosofen weten, of eigenlijk met de vraag die daarachter schuilgaat: Wat is de betekenis of waarde van de huidige academische filosofie voor onze studenten? Wat kan ze bijdragen aan onze universiteit en aan de samenleving? Aan het einde van dit essay geef ik een aanzet tot een antwoord. Naar mijn mening moet de huidige academische filosofie haar koers bijsturen door wat minder gefixeerd te zijn op de problemen van de filosofen en meer aandacht te schenken aan de problemen van het menselijk bestaan.

Afgezien van de voldoening die het schrijven van dit essay mij heeft geschonken, vervult het derhalve ook een ambitie, namelijk om vanuit ons 'vergeten' verleden een perspectief te bieden op ons heden. Maar het is een perspectief

zoals in de Ryoan-ji zentuin in Kyoto. In die tuin liggen vijftien stenen gegroepeerd, maar vanaf geen enkele plek in de tuin zijn ze allemaal tegelijk te zien.⁶

Woord van dank

Tijdens het schrijven van dit essay heb ik veel steun ontvangen van enkele vrienden en collega's. Mijn dank gaat uit naar Chris Buskes, Ap Dijksterhuis en Christoph Lüthy voor hun geleerde commentaar op het manuscript en voor hun aansporingen om het te voltooien. Frederik Bakker dank ik voor het lezen van hoofdstuk 2 en Martijn Gerritsen voor het spontaan verzinnen van de titel. Mijn grote waardering gaat uit naar Arianne Moerland die niet alleen de bibliografie op orde heeft gemaakt, maar ook het manuscript kritisch heeft gelezen. Een diepe buiging naar Rients Ritskes en David Loy voor de gesprekken die ik met hen heb kunnen voeren over het thema van dit essay. Ten slotte gaat mijn dank uit naar de studenten, voor hun reacties op een aantal ideeën uit dit boekje die ik tijdens colleges heb gepresenteerd, en naar Antonio Cimino.

In de *Ethica Nicomachea* houdt Aristoteles een lofzang op het wetenschappelijke leven en de vreugde die dat schenkt aan de beoefenaar. Ik heb dat mogen ondervinden op de verschillende inspirerende plekken waar dit essay in de loop der jaren tot stand is gekomen: de Widener Library van Harvard University, Trinity College in Cambridge en de Biblioteca de Catalunya en de Biblioteca de Lletres in Barcelona. Ik dank de personen en instanties die deze verblijven mogelijk hebben gemaakt, in het bijzonder Sachiko Kusukawa, het College van Bestuur van de Radboud Universiteit en Charles Herwijn en Frans Wijsen, mijn medebestuurders van de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen.